

**ISTE'MOLCHI SHARTNOMALARIDAGI INSOFSIZ
SHARTLAR: O'ZBEKISTON VA YEVROPA ITTIFOQI**

Kubaeva Ismigul Farxod qizi

*Toshkent davlat yuridik universiteti,
Fuqarolik huquqi kafedrası o'qituvchisi*

Email: ismigul.kubayeva@gmail.com

Telefon: +998 95 103 14 43

**ИССЛЕДОВАНИЕ НЕСПРАВЕДЛИВЫХ УСЛОВИЙ В
ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ДОГОВОРАХ: УЗБЕКИСТАН И
ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ**

Кубаева Исмигуль Фархадовна

*Преподаватель кафедры Гражданского права,
Ташкентский государственный юридический университет*

Email: ismigul.kubayeva@gmail.com

Телефон: +998 95 103 14 43

**STUDY ON UNFAIR TERMS IN CONSUMER CONTRACTS:
UZBEKISTAN AND EUROPEAN UNION**

Kubaeva Ismigul Farkhid kizi

*Lecturer, Department of Civil Law,
Tashkent State University of Law*

Email: ismigul.kubayeva@gmail.com

Phone: +998 95 103 14 43

Annotatsiya: Ushbu taqqoslash tadqiqoti Yevropa Ittifoqi va O'zbekistonda iste'molchi shartnomalari va noadolatli shartlar tartibga solishini o'rganib chiqadi, har ikkala yurisdiksiyadagi iste'molchilarni himoya qilish, shartnomalar tushunchasi va noadolatli shartlarga qarshi choralarni ta'kidlash

bilan. Yevropa Ittifoqining 93/13/EEC-direktivasi O‘zbekistondagi “Iste’molchilar huquqlarini himoya qilish” qonuni bilan o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: *Iste’molchi shartnomalari, iste’molchi huquqlari, insofsiz shartlar, standart shartnomalar*

Аннотация: *Это сравнительное исследование изучает потребительские контракты и регулирование несправедливых условий в ЕС и Узбекистане, подчеркивая меры защиты потребителей в обеих юрисдикциях, юридические определения потребительских контрактов и меры против несправедливых условий. Директива 93/13/ЕЭС ЕС контрастирует с законом Узбекистана “О защите прав потребителей”.*

Ключевые слова: *Потребительские контракты, права потребителей, несправедливые условия, стандартные контракты.*

Abstract: *This comparative study explores consumer contracts and unfair terms regulation in the EU and Uzbekistan, highlighting both jurisdictions' consumer protections, the legal definitions of consumer contracts, and measures against unfair terms. The EU's Directive 93/13/EEC contrasts with Uzbekistan's “Protection of Consumer Rights” law.*

Key words: *Consumer contracts, consumer rights, unfair terms, standard contracts.*

Kirish:

Iste’molchilar shartnomalarda bir qator sabablar, jumladan, axborot notengligi, moliyaviy holat va bilimlardagi farqlar tufayli zaif tomon hisoblanadi. Shu sababli, ko‘plab davlatlar iste’molchilar huquqlarini himoya qilish sohasida maxsus qonunlarni qabul qilgan. Ushbu maqola esa iste’molchi shartnomalarining mohiyatini tushunishga yordam berib, ushbu shartnomalardagi insofsiz shartlarni tartibga solish tizimi va iste’molchilarni qanday himoya qilishi masalasiga oid ayrim masalalarni ko‘rib chiqadi. Maqsadga erishish uchun maqolada ikki yurisdiksiya – Yevropa Ittifoqi (YeI) va O‘zbekiston taqqoslab o‘rganiladi. YeI iste’molchilar huquqlarini himoya qilish borasida o‘zining yuqori darajadagi reglamentlari va direktivalari bilan ajralib turadi. Shu bilan birga,

rivojlanayotgan davlat sifatida O‘zbekiston tajribasini o‘rganish iste‘molchi shartnomalari va insofsiz shartlar masalasida tahliliy qo‘shimcha hissa qo‘shishi mumkin.

Adabiyotlarni o‘rganish: iste‘molchi shartnomalari

Birinchi navbatda, O‘zbekiston moddiy huquqi doirasida “iste‘mol shartnomasi” tushunchasini o‘rganish zarur. O‘zbekistonda iste‘mol shartnomalari keng tushuncha bo‘lib, pullik xizmat ko‘rsatish, uy xo‘jaligi pudrati va chakana savdo kabi turli xil shartnomalarni o‘z ichiga oladi [13; b 68.]. Ushbu shartnoma turlari faqat shartnomaning obykti asosida aniqlanishi sababli “iste‘mol shartnomasi” tushunchasini to‘liq ochib bera olmaydi. Iste‘mol shartnomalari faqat shartnoma obykti bilan emas, balki maqsadi va subyektlari bilan ham aniqlanadi.

Iste‘mol shartnomasining umumiy tushunchasi turli subyektlar va mazmunli shartnomalarni birlashtiradi, lekin ularning barchasida umumiy xususiyatlar mavjud. Iste‘molchilar ishtirokidagi shartnomalar keng doiradagi shartnomalarni qamrab olsada, iste‘mol shartnomasining standart shakli “Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonun qoidalari orqali belgilanishi mumkin. Ushbu qonunning 1-moddasida iste‘molchilar ishtirokidagi shartnomalar quyidagicha ta‘riflanadi: iste‘molchi va sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) o‘rtasida tovarlarni sotib olish va sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha sifat, miqdor, muddat, narx va boshqa shartlarni belgilovchi og‘zaki yoki yozma kelishuv.

Iste‘mol shartnomasini aniqlash uchun uning subyektlarini hisobga olish juda muhim [1; b. 21]. Ushbu subyektlarning markazida iste‘molchi joylashgan bo‘lib, u tovarlarni xarid qiladigan, xizmatlarni buyurtma qiladigan yoki boshqa faoliyat bilan shug‘ullanadigan shaxs sifatida aniqlanadi. Ushbu faoliyat shaxsiy iste‘mol yoki foyda va biznesdan tashqaridagi boshqa maqsadlar uchun amalga oshiriladi (“Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonun, 1-modda). Iste‘molchilarning yana bir muhim xususiyati ularning maqsadidir;

qonun iste'molchining niyati biznes va foyda olishdan tashqarida bo'lishi kerakligini aniq ko'rsatib o'tadi [6; b. 769-770].

Ikkinchi tomon esa odatda "professional tomon" sifatida tanilgan bo'lib, ular huquqiy shaklidan qat'i nazar, odatda sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) sifatida e'tirof etiladi [8; b. 49-50]. Professional tomon tashkilot, muassasa, korxonalar yoki mustaqil faoliyat bilan shug'ullanadigan, uy xizmatlari, kommunal xizmatlar, ta'mirlash-qurilish yoki transport xizmatlarini taqdim etuvchi shaxs bo'lishi mumkin ("Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun, 1-modda). Ushbu tushuntirish yuridik amaliyot uchun muhimdir, chunki professional tomonlar faqat ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlar sifatida emas, balki mustaqil tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan shaxslar sifatida ham tasniflanadi. Bu esa iste'molchilarni kengroq himoya qilish imkoniyatini yaratadi. Umuman olganda, "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun ushbu ikki tomon ishtirokidagi shartnomalarni ularning subyektlari va maqsadlariga ko'ra iste'mol shartnomasi sifatida ko'rib chiqadi.

YeI misolida, iste'mol shartnomasi tushunchasi bir nechta direktiva va reglamentlarda ta'riflangan bo'lib, ularga ko'ra, iste'mol shartnomalari iste'molchi va tadbirkor o'rtasida tuzilgan shartnomalarni o'z ichiga oladi. Iste'molchi o'zining savdo yoki kasbiy faoliyatidan tashqarida harakat qiladigan jismoniy shaxs sifatida tan olinadi. Ushbu ta'rif iste'molchining shaxsiy va funksional jihatlarini qamrab oladi. Shaxsiy nuqtai nazardan, iste'molchi jismoniy shaxs sifatida qaraladi, funksional jihatdan esa u savdo yoki kasbiy faoliyatidan tashqarida harakat qiladigan shaxs hisoblanadi [9; b.928].

Ushbu mezonlar birgalikda iste'molchi maqomini belgilash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, iste'molchining zaif tomon ekanligiga alohida urg'u berilib, bu zaiflik ikki omilga asoslanadi: iste'molchilarni savdolashish kuchining cheklanganligi va ularning huquqiy bilimlarining yetarli emasligi [3; b.346]. Ushbu nuqtai nazar Yevropa Ittifoqi Adliya sudi (ECJ) tomonidan berilgan bo'lib, sud iste'molchilarni faqat tovar va xizmatlarni baholaydigan shaxslar sifatida emas, balki murakkab shartnoma shartlarini tushunib, huquqiy bilimga ega

bo‘lish zarurligini tan oladi. Shu sababli, sud iste‘molchilarni o‘zlarining huquqiy huquqlarini to‘liq biladi deb hisoblamaydi.

Bu yondashuvning **Heininger sud ishi** misolida yaqqol kuzatilgan (bu ish eshik oldida sotuv (doorstep selling) bilan bog‘liq edi) [4; b.684]. Ushbu sud ishida sud iste‘molchidan ularning qaytish huquqini bilishi talab qilinmasligini, bu haqida sotuvchi tomonidan aniq ma‘lumot berilishi zarurligi haqida hukm qilgan. Bu yondashuv iste‘molchilar va mutaxassislar o‘rtasidagi bilim va kuch muvozanatsizligini hisobga oluvchi iste‘molchilarni himoya qilish choralari zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

YeI qonunchiligi iste‘molchi shartnomalarida boshqa tomon uchun aniq talablarni belgilamaydi. Biroq, YeI qonunchiligi boshqa tomonning umumiy xususiyatlarini ta‘kidlab, boshqa tomon o‘zining savdo yoki kasbiy faoliyati doirasida harakat qilishi kerakligini asosiy shartlardan biri sifatida belgilaydi [7; b. 463]. Avvalroq, Rim konvensiyasiga oid tushuntiruv hisobotida (Giuliano-Lagarde Report) iste‘molchilarni himoya qilish qoidalari boshqa tomon savdo yoki kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanganda qo‘llanilishi kerakligi qayd etilgan edi [4; b. 23].

Iste‘molchilarni himoya qilish qoidalari biznes va iste‘molchilar o‘rtasidagi kuch muvozanatsizligini bartaraf etishga qaratilgan bo‘lib, bitimlarda adolatni ta‘minlashni maqsad qilgan. Shu sababli, bu himoya qoidalari tomonlar o‘rtasida sezilarli kuch nomutanosibliigi mavjud bo‘lganda qo‘llaniladi [10; b.30]. Ushbu himoya tizimi ikki tomon ham biznes subyekti bo‘lganda yoki ikki tomon ham iste‘molchi bo‘lgan holatlarga mustasno holatlar deb qaraydi .

Umuman olganda, iste‘mol shartnomalari – bu shartnoma taraflaridan biri iste‘molchi bo‘lib, shartnomani shaxsiy ehtiyojlari uchun tuzadi, boshqa tomon esa savdo yoki daromad olish bilan shug‘ullanadigan professional subyekt bo‘lib, har ikkala yurisdiksiyada ham ushbu tamoyilga amal qilinadi.

Muhokama: insofsiz shartlar

Iste‘mol shartnomalaridagi adolatsiz shartlar shartnoma tuzuvchi tomonlar o‘rtasidagi kuch muvozanatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu

nomutanosiblik iste'molchilarni himoya qilishni ta'minlash uchun kuchli huquqiy mexanizmlarni joriy etishni talab qiladi. O'zbekiston va Yevropa Ittifoqining yondashuvlari iste'molchi shartnomalaridagi adolatsiz shartlarni tartibga solishda o'zaro umumiy prinsiplarga ega bo'lishi bilan birga, turli uslubiyatlarni ham namoyon qiladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, iste'mol shartnomalari "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu qonun iste'molchilarga turli jihatlar bo'yicha bir qator huquqlarni kafolatlaydi. Masalan, iste'molchilar quyidagi huquqlarga ega:

- Tovarlar (ishlar, xizmatlar), shuningdek, ishlab chiqaruvchi (bajaruvchi, sotuvchi) haqida to'liq va ishonchli ma'lumot olish;
- Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni erkin tanlash va ularning tegishli sifatini ta'minlash;
- Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning xavfsizligini ta'minlash;
- Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning hayot, sog'liq yoki mulk uchun xavfli nuqsonlari hamda ishlab chiqaruvchi (bajaruvchi, sotuvchi)ning noqonuniy harakatlari (yoki harakatsizligi) sababli yetkazilgan moddiy zarar va ma'naviy zarar uchun to'liq kompensatsiya olish;
- O'z buzilgan huquqlarini yoki qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarini himoya qilish uchun sudga yoki boshqa vakolatli davlat organlariga murojaat qilish;
- Iste'molchilarning jamoat birlashmalarini tashkil etish.

O'zbekistondagi "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun iste'molchilarning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Ushbu qonun iste'molchilar ishtirokidagi shartnomalardagi adolatsizlik holatlarini ham tartibga soladi. Mazkur qonunning 21-moddasiga ko'ra:

- Iste'molchilar huquqlarini cheklaydigan va qonunchilikka zid bo'lgan shartnoma shartlari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

- Sotuvchi (ijrochi) iste'molchini qo'shimcha tovarlarni sotib olishga yoki qo'shimcha xizmatlardan to'lov asosida foydalanishga majburlashga, shuningdek, ko'rsatilmagan xizmatlar uchun haq olishga haqli emas.
- Shartnomalarga iste'molchilarning qonuniy huquqlarini buzadigan yoki ularga qonunchilik tomonidan belgilangan imtiyoz va afzalliklardan foydalanish imkoniyatini cheklaydigan shartlarni kiritish taqiqlanadi.

Umuman olganda, O'zbekiston qonunchiligida belgilangan iste'molchi huquqlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan har qanday shartlarni kiritish yoki hisobga olish taqiqlanadi. Shu bilan birga, ushbu qonunda "adolatsiz shartlar" tushunchasining ta'rifi yoki bunday shartlarni aniqlash uchun aniq mezonlar mavjud emas. Ushbu bo'shliq adolatsiz shartlarni aniqlash va bir xil qo'llanilishiga xalaqit beradi hamda ko'proq sud amaliyoti orqali talqin qilinishiga bog'liq qiladi. Aniqlikning yetishmasligi iste'molchilarga adolatsiz shartlarni oldindan aniqlash va ularga qarshi chiqish imkoniyatlarini cheklab, turli xil sud qarorlari chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Shunga qaramay, qonunchilik talablariga zid bo'lgan shartlarni keng qamrovli taqiqlash iste'molchilarni himoya qilish uchun asosiy kafolatni ta'minlaydi.

O'zbekistonning ushbu taqiqlar orqali iste'molchi huquqlarini himoya qilishga bo'lgan e'tibori iste'molchilar va biznes subyektlari o'rtasidagi kuch nomutanosibligini bartaraf etishga intilishini aks ettiradi. Biroq, adolatsiz shartlarni aniqlash uchun aniq mezonlarning yo'qligi aniqroq va izchil tartibni ta'minlashga xizmat qiladigan qo'shimcha qonunchilik islohotlarini talab etishi mumkin.

Xalqaro tajriba sifatida YeI ushbu sohani "Adolatsiz shartnoma shartlari to'g'risidagi direktiva" (Unfair Contracts Terms Directive (UCTD)) bilan berilgan. UCTDning maqsadi, 1-moddasida qayd etilganidek, YeI a'zo davlatlarining qonunlarini uyg'unlashtirishdir, ya'ni ularni bir-biriga o'xshashroq qilishdir [10; b. 288]. Direktivaning kirish qismi (recitals) umumiy muammolarga e'tibor qaratadi, masalan, bozor nomutanosibliklari va iste'molchilarning xorijiy

biznesga bo‘lgan ishonchsizligi. Bu ishonchsizlik, iste‘molchilar uchun minimal darajada himoya yo‘qligida paydo bo‘lishi mumkin.

Direktivaning iste‘molchilarni himoya qilishga qaratilgan asosiy sabablaridan biri 9-bandda (Recital 9) tushuntiriladi. Unda 1975 va 1981-yillardagi iste‘molchilarni himoya qilish dasturlariga murojaat qilinadi [11; b. 6]. Ushbu dasturlar, asosan, tovarlar va xizmatlar xaridorlarini sotuvchilar yoki yetkazib beruvchilar tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan adolatsiz amaliyotlardan himoya qilishni ta‘kidlaydi. Xususan, bu iste‘molchilar uchun muhim huquqlarni adolatsiz ravishda cheklovchi standart shartnoma shartlariga va bandlariga qarshi himoyani o‘z ichiga oladi.

UCTDning 3-moddasiga ko‘ra, oldindan tayyorlangan standart shartnomalar avvaldan ishlab chiqilgan va shaxsiy ravishda muzokara qilinmagan shartlarni o‘z ichiga oladi, bu esa iste‘molchida ularning mazmuniga ta‘sir ko‘rsatish imkoniyatini cheklab qo‘yadi [13; b.27]. Standart Shartnoma Shartlari (STC) ko‘pincha sotuvchilar yoki ta‘minotchilarga iste‘molchilarga nisbatan afzalliklar taqdim etadi, masalan, ma‘lumotga bo‘lgan afzallikni oladigan bo‘lsak, bunda sotuvchi shartnoma tafsilotlarini biladi, iste‘molchi esa shartlarni tekshirishi va potentsial muammolarni o‘zi aniqlashi kerak [5; b 19]. Iste‘molchining huquqiy bilim jihatidan zaif ekanligini hisobga olsak, bunday holat, iste‘molchiga nisbatan adolatsizliklarni paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, STClar sotuvchilarga bitim narxlarini pasaytirish imkonini beradi, chunki ular shartnomani bir marta tuzib, uni takroran ishlatishlari mumkin, iste‘molchilar esa har bir shartnomani alohida ko‘rib chiqishga majbur bo‘lishadi. Bu afzalliklar sotuvchi (yoki ta‘minotchi) va iste‘molchi o‘rtasida tengsizlikni yaratadi.

Shartnoma sharti noaniq bo‘ladigan vaziyatlarda, UCTDning 5(2)-moddasiga ko‘ra, iste‘molchiga eng qulay bo‘lgan talqin qo‘llanilishi kerakligi belgilab berilgan. Bu tamoyil, “contra proferentem” qoidasi deb atalib, a‘zo davlatlar o‘rtasida keng tan olingan. Biroq, 5(3)-modda istisno holat mavjud bo‘lib, bunda contra proferentem qoidasining iste‘molchi uyushmalari bilan

bog'liq holatlarda qo'llanilmasligi aytiladi. Ushbu vaziyatlarda, iste'molchi uyushmalari zaif deb qabul qilinmasdan, endi tomonlarning o'zaro tengligi hisobga olinadi. UCTDning 6-moddasiga ko'ra, adolatsiz shartnoma shartlari o'z-o'zidan majburiylikini yo'qotsada, qolgan shartnoma shartlari haqiqiylikini saqlab qoladi. Faqatgina, qolgan shartlar adolatsiz shartdan mustaqil ravishda ishlay olishi kerakligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu tamoyil, qisman haqiqiy emas deb topish deb ataladi.

Umumiy qiladigan bo'sak, Direktivada iste'molchilarning tabiiy zaifliklarini tan oladigan keng qamrovli himoya tizimi ishlab chiqilgan. Sotuvchilarga shartlarning shaxsiy ravishda muzokara qilinishini isbotlash yukini yuklab, YeI iste'molchi huquqlarini kuchaytiradi va shartnoma muzokaralarida ma'lumotlar asimmetriyasini kamaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston va Yevropa Ittifoqi adolatsiz shartlardan iste'molchilarni himoya qilishga sodiqlik ko'rsatadi, ammo ularning yondashuvlari doira va tafsilotlarda sezilarli darajada farq qiladi. O'zbekiston qonunchiligi adolatsiz shartlarni aniq belgilamagan holda keng ko'lamli taqiqlarni taqdim etadi, Yevropa Ittifoqining Direktivasi esa aniq ta'riflar, maxsus misollar va talqinning prinsiplari bilan birga batafsil va nozik tizimni taklif qiladi.

Yevropa Ittifoqining harmonizatsiya va aniq qonunlarni belgilashga qaratilgan yondashuvi a'zo davlatlar bo'ylab iste'molchilarni bir xil darajada himoya qilishni ta'minlaydi. Biroq, O'zbekistonning aniq mezonlar mavjud bo'lmagan umumiy taqiqlarga tayanishi sud amaliyotida farqlanishlarga olib kelishi mumkin, bu esa iste'molchilarning tartibga solish tizimiga ishonchini pasaytirishi mumkin.

Iste'molchilarni yanada samarali himoya qilish uchun O'zbekiston YeI Direktivasi elementlarini o'rganib chiqishi mumkin, jumladan, adolatsiz shartlarga aniq ta'rif kiritish, muhim tengsizlik va yaxshilikni buzish kabi mezonlarni o'z ichiga olish. Bu shartnomalar ichidagi kuchlar asimmetriyasi bilan kurashish uchun oldindan tayyorlangan shartnomalar uchun himoya choralarini

aniqlash. Shuningdek, noaniq shartlarni iste'molchilar foydasiga talqin qilish uchun "contra proferentem" tamoyilini qabul qilish haqida ham izlanish qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Alexandr Yevgenevich Kirpichev. "Iste'molchi shartnomasi va tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq majburiyatlar tushunchalari o'rtasidagi munosabat: Nazariya va huquqiy qo'llanilish masalalari." *Mirovoy sudya*, № 1 (2014): 21.
2. ECJ. 2000-yil 27-iyun kuni qabul qilingan qaror, C-240/98 dan C-244/98 gacha bo'lgan birlashgan ishlar, Océano Grupo Editorial SA v Rocío Murciano Quintero va Salvat Editores SA v José M. Sánchez Alcón Prades ea. ECLI:EU:C:2000:346, para. 25.
3. ECJ. 2001-yil 13-dekabrda qabul qilingan qaror, C-481/99 Georg Heininger va Helga Heininger v Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG. ECLI:EU:C:2001:684, paras. 45 va undan keyingi.
4. Giuliano, Mario, va Paul Lagarde. "Kontraktual Majburiyatlarga Qaratilgan Qonun Konvensiyasi To'g'risidagi Hisobot." *Rasmiy jurnal Evropa hamjamiyati*, № C 282/1 (1980): 23.
5. Manko, Rafal. "Yevropa Ittifoqi Huquqida Noadolatli Shartnoma Shartlari." *Yevropa Parlamenti kutubxonasi xabarnomasi*, 2013-yil 19-sentabr.
6. Makarova, Olga A., va Yuliya I. Kovalevskaya. "Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi Iste'molchilar Huquqlarini Himoya Qilish bo'yicha Model Qonunining Konseptual Asoslari va Tizimi." *Sankt-Peterburg Universiteti Huquqiy Fakulteti Jurnal* 2023, № 3 (2023): 769-770.
7. Magnus, Ulrich, va Mankowski, Peter. *Brussels Ibis Regulyatsiyasi*. 463.
8. Obraztsova, Valentina Igorevna. "Iste'molchi Shartnomasining Tushunchasi va Xususiyatlari." *Moskvadagi MVD Universiteti Huquqiy Fanlar Jurnal*, № 7 (2016): 49-50.
9. TICHÝ, L., va boshqalar. *Evropa Huquqi*. Praha: C.H. Beck, 2006. 928 sahifa. ISBN 80-717-9430-9.

10. Twigg-Flesner, Christian, tahrirchi. *YeI iste'molchi va shartnoma huquqi bo'yicha tadqiqot qo'llanmasi*. Yevropa huquqi bo'yicha tadqiqot qo'llanmalari. Cheltenham, Birlashgan Qirollik: Edward Elgar Publishing, 2016.
11. Zheng, Sophia. *Konfliktli Huquqda Elektron Iste'molchi Shartnomalari*. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2009.
12. Evropa Ittifoqi Iste'molchilar va Shartnoma Huquqi bo'yicha Tadqiqot Qo'llanmasi. 288.
13. Svensson O, 'The Unfair Contract Terms Directive: Meaning and Further Development' [2020] 3(2) Nordic Journal of European Law. 27.
14. Babaev, Jakhongir. "Iste'molchilar bilan Tuzilgan Shartnomalar Buzilganda Ularning Huquqlarini Himoya Qilish Muammolari." *Yurist Xabarnomasi* 6, № 1 (2020): 68. DOI: <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9416-2020-6-10>.